

ΓΙΑΝΗΣ ΒΑΡΟΥΦΑΚΗΣ

*Μιλώντας στην
κόρη μου
για την οικονομία*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προλεγόμενα	9
1. Γιατί τόση ανισότητα;	11
2. Τιμές εναντίον αξιών	31
3. Χρέος, κέρδος πλούτος	55
4. Πίστη, κρίση, κράτος	69
5. Στοιχειωμένα μηχανήματα	93
6. Δύο οιδιπόδειες αγορές	121
7. Ηλίθιοι ιοί;	143
8. Χρήμα	167
 Αντί επιλόγου: το κόκκινο χάπι	 197

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Το βιβλίο αυτό οφείλεται στην πρόσκληση της Έλενας Πατάκη να γράψω ένα κείμενο περί οικονομίας που θα απευθυνόταν σε εφήβους.

Πάντα θεωρούσα ότι, αν δεν μπορείς να εξηγήσεις τα μεγάλα οικονομικά ζητήματα σε μια γλώσσα που να μπορούν να την καταλάβουν οι έφηβοι, αυτό απλώς σημαίνει ότι δεν τα καταλαβαίνεις ο ίδιος. Σε μια εποχή μάλιστα που η οικονομική κρίση έχει αναγάγει το «οικονομικό πρόβλημα» στο μείζον θέμα όλων των ανησυχιών και των συζητήσεων, πολώνοντας την κοινωνία μας, η πρόσκληση της Έλενας ήταν δελεαστική. «Θα καταφέρω να γράψω ένα τέτοιο κείμενο;» αναρωτήθηκα. Κι αν τα καταφέρω, θα φανεί χρήσιμο σε άλλους αναγνώστες, συμπεριλαμβανομένης της Δανάης Στράτου, της συντρόφου μου, και του Νικόλα και της Εσμεράλντας Μομφερράτου, των παιδιών της, που θα ήθελα να το

διαβάσουν; Οι επόμενες σελίδες θα δείξουν αν τα κατάφερα ή όχι.

Η απόφασή μου να αποδεχθώ την πρόσκληση της Έλενας είχε κι ένα άλλο κίνητρο. Η κόρη μου, στην οποία απευθύνω τις σκέψεις που ακολουθούν, είναι για μένα μια σχεδόν μόνιμη απουσία – καθώς ζει στην Αυστραλία, με αποτέλεσμα είτε να μην είμαστε μαζί (και να μετράμε μέρες έως ότου ξαναβρεθούμε) είτε να είμαστε μαζί και να μετράμε μέρες μέχρι τον επόμενο αποχωρισμό. Οπότε, όσο έγραφα το ακόλουθο κείμενο και σκεφτόμουν τις αντιδράσεις της σε κάθε μου λέξη, ένιωθα ότι ήμουν συνέχεια κοντά της. Το γεγονός ότι είναι ο πιο σκληρός κριτής μου ελπίζω να με βοήθησε να γράψω πιο καθαρά, χωρίς περικοκλάδες, αμεσότερα. Κι η σκέψη ότι αυτό το βιβλίο μπορεί να της δώσει κίνητρο να βελτιώσει τα ελληνικά της (καθώς δε θα γραφτεί ποτέ στα αγγλικά) μου δίνει ακόμα μεγαλύτερη χαρά.

Ως προς το περιεχόμενο, αποφάσισα να μην εστιάσω στην ελληνική καθημερινότητα των τελευταίων θλιβερών ετών – στα μνημόνια, στη φτώχεια, στην αναξιοπρέπεια που ζούμε από το 2010. Αντίθετα, εστιάζω στα μεγάλα ζητήματα της κοινωνικής οικονομίας που αγγίζουν όλους τους ανθρώπους, παντού, αλλά με τρόπο που όποιος αναγνώστης θέλει μπορεί να χρησιμοποιήσει ώστε να δει με διαφορετικό μάτι την πρόσφατη κατάρρευση της κοινωνικής μας οικονομίας, καθώς και τους λόγους για τους οποίους οι κρατούντες αρνούνται πεισματικά να λάβουν τις αποφάσεις που θα έφερναν τη λύτρωση των κοινωνιών μας στην Ευρώπη, στην Ελλάδα, στον κόσμο όλον.

1.

ΓΙΑΤΙ ΤΟΣΗ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑ;

Γιατί δεν εισέβαλαν οι Αβορίγινες της Αυστραλίας στην Αγγλία;

Όλα τα μωρά γεννιούνται το ίδιο γυμνά. Όμως πολύ σύντομα μερικά από αυτά περιτυλίγονται με πανάκριβα ρουχαλάκια, αγορασμένα στις καλύτερες μπουτίκ, ενώ η πλειονότητα ντύνεται με κουρέλια. Όταν μεγαλώσουν κάπως, τα μεν ξινίζουν τα μούτρα τους κάθε φορά που συγγενείς και νονοί τούς φέρνουν κι άλλα ρούχα (καθώς τα ίδια προτιμούν άλλου είδους δώρα), τα δε ονειρεύονται τη μέρα που ίσως πάνε στο σχολείο με παπούτσια χωρίς τρύπες.

Αυτή είναι η μία πλευρά της ανισότητας που καθορίζει τον κόσμο μας. Μπορεί να ακούς γι' αυτή την ανισότητα αλλά δεν τη βλέπεις μπροστά σου, καθώς, κακά τα ψέματα, στο σχολείο στο οποίο σε στέλνουμε δεν πηγαίνουν παιδιά καταδικασμένα, όπως η συντρι-

πτική πλειονότητα των παιδιών του κόσμου, σε μια ζωή στερήσεων, ακόμη και βίας. Ξέρω όμως ότι γνωρίζεις, τουλάχιστον θεωρητικά, πως τα περισσότερα παιδιά του κόσμου δεν είναι σαν εσένα και τους συμμαθητές σου. Πρόσφατα με ρώτησες: «Γιατί τόσο ανισότητα;» Η απάντησή μου δεν ικανοποίησε ούτε... εμένα τον ίδιο. Οπότε, ελπίζω να μου επιτρέψεις να ξαναπροσπαθήσω, αυτήν τη φορά θέτοντας μια δική μου ερώτηση.

Καθώς ζεις και μεγαλώνεις στην Αυστραλία, στο σχολείο σου στο Σίδνεϊ έχεις παρακολουθήσει πολλές εκδηλώσεις και μαθήματα για τους Αβορίγινες – για τις αδικίες που έγιναν εις βάρος τους, για την κουλτούρα τους, την οποία οι λευκοί Βρετανοί αποικιοκράτες ποδοπάτησαν για δύο αιώνες, για τη φτώχεια στην οποία, σκανδαλωδώς, ζουν ακόμα. Αναρωτήθηκες όμως ποτέ γιατί εισέβαλαν οι Βρετανοί στην Αυστραλία, αρπάζοντας με το έτσι θέλω τη γη των Αβοριγίνων (ουσιαστικά αφανίζοντάς τους), αντί να γίνει το αντίθετο; Γιατί δεν αποβιβάστηκαν οι Αβορίγινες πολεμιστές στο Ντόβερ, προωθούμενοι γρήγορα στο Λονδίνο και δολοφονώντας όποιον Άγγλο τολμούσε να τους αντισταθεί; Πάω στοίχημα ότι στο σχολείο σου κανείς δάσκαλος δεν τόλμησε καν να σκεφτεί αυτό το ερώτημα.

Αυτό όμως το ερώτημα είναι σημαντικό. Αν δεν το απαντήσουμε διεξοδικά, κινδυνεύουμε να αποδεχθούμε, χωρίς σκέψη, ότι οι Ευρωπαίοι ήταν, εν τέλει, πιο έξυπνοι και πιο ικανοί. Το αντίθετο επιχείρημα, ότι οι Αβορίγινες της Αυστραλίας ήταν καλύτεροι άνθρωποι, και γι' αυτό δεν έγιναν οι ίδιοι στυγνοί αποικιοκράτες, δεν πείθει,

καθώς ο μόνος τρόπος να επιβεβαιωθεί θα ήταν αν έφτιαχναν μεγάλα ποντοπόρα πλοία, αποκτούσαν τα όπλα και την ισχύ να φτάσουν στα παράλια της Αγγλίας και να κατατροπώσουν τον αγγλικό στρατό αλλά, παρ' όλα αυτά, επέλεξαν να μην υποδουλώσουν τους Άγγλους ούτε και να αρπάξουν τη γη τους στο Σάσεξ, στο Σάρεϊ, στο Κεντ.

Οπότε το ερώτημα παραμένει ισχυρό: Γιατί τέτοια ανισότητα μεταξύ λαών; Μήπως κάποιοι λαοί είναι πιο έξυπνοι από άλλους λαούς; Ή μήπως κάτι άλλο, κάτι που δεν έχει σχέση με την καταγωγή ή το DNA των ανθρώπων, εξηγεί το ότι στους δρόμους της πόλης σου δεν είχες δει ποτέ τη φτώχεια που αντίκρισες όταν περπατούσες στην Ταϊλάνδη;

Άλλο αγορές κι άλλο οικονομία

Στην κοινωνία όπου μεγαλώνεις κυριαρχεί η λανθασμένη άποψη ότι οικονομία ίσον αγορές. Τι ακριβώς είναι οι αγορές; Οι αγορές είναι η σφαίρα της ανταλλαγής. Στο σουπερμάρκετ γεμίζουμε το καρότσι μας με πράγματα και τα «ανταλλάσσουμε» με χρήμα το οποίο μετά ανταλλάσσεται με άλλα πράγματα που θέλει αυτός που το εισπράττει (ο ιδιοκτήτης του σουπερμάρκετ, ο εργαζόμενος στο σουπερμάρκετ, ο οποίος πληρώνεται από τα χρήματα που πληρώνουμε στο ταμείο κτλ.). Αν δεν υπήρχε το χρήμα, θα δίνουμε στον πωλητή άλλα αγαθά, που εκείνος θα ήθελε. Να λοιπόν γιατί σου λέω ότι η αγορά είναι το μέρος όπου γίνονται ανταλλαγές. Αυτό το μέρος μάλιστα, στις μέρες μας, μπορεί να είναι και

ψηφιακό – όπως π.χ. όταν με βάζεις να σου αγοράζω apps από το iTunes ή βιβλία από την Amazon.

Σ’ τα λέω αυτά γιατί αγορές είχαμε κι όταν ζούσαμε πάνω στα δέντρα, προτού ανακαλύψουμε τις αγροτικές καλλιέργειες. Όταν ένας πρόγονός μας πρόσφερε μια μπανάνα ζητώντας από τον άλλο ένα μήλο, είχαμε μια μορφή ανταλλαγής· μια υποτυπώδη αγορά όπου η τιμή του ενός μήλου ήταν μια μπανάνα και τανάπαλιν. Όμως αυτό δεν ήταν μια πραγματική οικονομία. Για να δημιουργηθεί μια πραγματική οικονομία, χρειαζόταν κάτι παραπάνω: χρειαζόταν να αρχίσουμε να παράγουμε, αντί απλώς να κυνηγάμε ζώα, να ψαρεύουμε ψάρια ή να μαζεύουμε μπανάνες.

Δύο Μεγάλα Άλματα: Λόγος και Πλεόνασμα

Πριν από περίπου ογδόντα δύο χιλιάδες χρόνια οι άνθρωποι κάναμε το Πρώτο Μέγα Άλμα: καταφέραμε να χρησιμοποιήσουμε τις φωνητικές μας χορδές για να αρθρώσουμε, όχι απλώς ανερθρες κραυγές, αλλά λόγο. Εβδομήντα χιλιάδες χρόνια αργότερα (δηλαδή πριν από δώδεκα περίπου χιλιετίες), κάναμε το Δεύτερο Μέγα Άλμα: καταφέραμε να καλλιεργήσουμε τη γη. Ο λόγος και η δυνατότητα να παράγουμε τροφή, αντί απλώς να φωνάζουμε και να καταναλώνουμε αυτά που μας παρείχε η φύση (θηράματα και καρπούς ή φρούτα), γέννησαν αυτό που λέμε οικονομία.

Σήμερα, δώδεκα χιλιάδες χρόνια μετά την «εφεύρεση» της δυνατότητας του ανθρώπου να καλλιεργεί τη

γη, έχουμε κάθε λόγο να θεωρούμε τη στιγμή εκείνη πραγματικά ιστορική: ο άνθρωπος κατάφερε, για πρώτη φορά, να μη βασίζεται στη γενναιοδωρία της φύσης αλλά έμαθε να την κάνει, με το ζόρι, να παράγει αγαθά γι' αυτόν. Ήταν μια στιγμή χαράς και ανάτασης; Σε καμία περίπτωση! Ο μόνος λόγος που οι άνθρωποι έμαθαν να καλλιεργούν το χώμα ήταν επειδή πείναγαν. Έχοντας εξολοθρεύσει τα περισσότερα θηράματα, χάρη στην εξυπνάδα με την οποία τα κυνηγούσαν, και έχοντας πληθύνει τόσο που οι καρποί των δέντρων δεν τους αρκούσαν, οι άνθρωποι αναγκάστηκαν από την πείνα τους να σκαρφιστούν μεθόδους καλλιέργειας της γης.

Όπως όλες τις τεχνολογικές επαναστάσεις, ούτε αυτήν επιλέξαμε να την... κάνουμε. Η τεχνολογία των καλλιεργειών, της αγροτικής οικονομίας, μας... προέκυψε. Μαζί με αυτήν, χωρίς να το προσπαθήσουμε, άλλαξαν οι ανθρώπινες κοινωνίες. Για πρώτη φορά η αγροτική παραγωγή δημιούργησε το βασικό στοιχείο μιας πραγματικής οικονομίας: το πλεόνασμα. Τι είναι αυτό; Είναι το προϊόν της γης που όχι μόνο αρκεί για να τρικούμε και να αντικαταστήσουμε τους σπόρους που χρησιμοποιήσαμε φέτος (τους οποίους είχαμε «αποταμιεύσει» πέρσι), αλλά που περισσεύει κιόλας, επιτρέποντας τη συσσώρευσή τους για μελλοντική χρήση· π.χ. σιτηρά που έχουμε αποθηκεύσει είτε για μια κακή στιγμή (όπως για την περίπτωση της καταστροφής της επόμενης σοδειάς από χαλάζι) είτε για να χρησιμοποιηθούν ως επιπλέον καρπός που θα φυτευτεί την επόμενη χρονιά αυξάνοντας το μελλοντικό πλεόνασμα.

Δύο πράγματα πρέπει να προσέξεις εδώ. Πρώτον, ότι το κυνήγι, το ψάρεμα και η συγκομιδή καρπών και φρούτων δύσκολα μπορούσαν να δημιουργήσουν πλεόνασμα, καθώς τα ψάρια, οι λαγοί και οι μπανάνες μετά από λίγο χάλαγαν ή σάπιζαν (αντίθετα με τα σιτηρά, το καλαμπόκι, το ρύζι, το κριθάρι, που διατηρούνταν). Δεύτερον, η παραγωγή αγροτικού πλεονάσματος γέννησε τα εξής θαύματα της κοινωνίας: γραφή, χρέος, χρήμα, κράτη, στρατούς, ιερατεία, γραφειοκρατία, τεχνολογία, ακόμα και την πρώτη μορφή βιοχημικού πολέμου. Ας τα πάρουμε ένα ένα...

Γραφή

Οι αρχαιολόγοι μάς λένε πως η πρώτη μορφή γραφής εμφανίζεται στη Μεσοποταμία. Τι καταγράφει; Καταγράφει τις ποσότητες σιτηρών που είχε εναποθέσει ο κάθε αγρότης στην κοινή αποθήκη. Λογικό είναι: Καθώς ήταν δύσκολο να χτίζει ο κάθε αγρότης τη δική του αποθήκη, ώστε να αποθηκεύει το πλεόνασμά του, ευκολότερο ήταν να υπάρχει μια κοινή αποθήκη, υπό τον έλεγχο του κηδεμόνα, όπου ο κάθε αγρότης αποθήκευε τη σοδειά του. Αυτή όμως η οργάνωση απαιτούσε μια απόδειξη ότι π.χ. ο κ. Ναμπούχ είχε «καταθέσει» εκατό κιλά στην αποθήκη. Πράγματι, η πρώτη γραφή δημιουργήθηκε ώστε να μπορούν να γράφονται τέτοιες λογιστικές αποδείξεις, για να μπορεί ο καθένας να αποδείξει τι ποσότητες διέθετε στις κοινές αποθήκες. Δεν είναι τυχαίο ότι κοινωνίες που δεν είχαν ανάγκη να

αναπτύξουν την αγροτική καλλιέργεια, καθώς τα θηράματα και οι καρποί αρκούσαν με το παραπάνω (π.χ. οι κοινωνίες των Αβοριγίνων της Αυστραλίας και των αυτοχθόνων της Β. Αμερικής), αρκέστηκαν στη ζωγραφική και στη μουσική και δεν εφηύραν ποτέ τη γραφή!

Χρέος και χρήμα

Η λογιστική καταγραφή των ποσοτήτων προϊόντων, όπως το σιτάρι, που ανήκε στον φίλο μας τον κ. Ναμπούχ, ήταν η αρχή της δημιουργίας του χρέους και του χρήματος. Γνωρίζουμε, πάλι από αρχαιολογικά ευρήματα, ότι πολλοί από τους εργαζόμενους πληρώνονταν με όστρακα πάνω στα οποία ήταν γραμμένοι αριθμοί που αντιπροσώπευαν κιλά σιταριού τα οποία τους χρωστούσε ο ηγεμόνας για την εργασία που παρείχαν στα χωράφια. Καθώς το σιτάρι στο οποίο αναφέρονταν αυτοί οι αριθμοί μπορεί να μην είχε παραχθεί ακόμα, τα εν λόγω όστρακα ήταν μια μορφή χρέους του ηγεμόνα προς τον εργαζόμενο. Παράλληλα ήταν και μια μορφή χρήματος, καθώς οι εργαζόμενοι χρησιμοποιούσαν αυτά τα όστρακα για να αγοράζουν προϊόντα από άλλους.

Το πιο ενδιαφέρον όμως εύρημα έχει να κάνει με τη γένεση του μεταλλικού χρήματος. Πολλοί θεωρούν ότι τα μεταλλικά νομίσματα δημιουργήθηκαν για να χρησιμοποιούνται, αλλάζοντας χέρια, στο πλαίσιο των συναλλαγών. Κι όμως, δεν ήταν έτσι. Τουλάχιστον στη Μεσοποταμία τα μεταλλικά νομίσματα χρησιμοποιούνταν για την καταγραφή της κατανομής του αγροτικού

πλεονάσματος πολύ πριν δημιουργηθούν! Έχουμε στοιχειά ότι, κάποια στιγμή, η καταγραφή των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων επί των σιτηρών που φυλάσσονταν στις κοινές αποθήκες γινόταν στη βάση εικονικών μεταλλικών νομισμάτων. Εικονικών; Ναι, εικονικών! Έγραφε π.χ. το λογιστικό κιτάπι: «Ο κ. Ναμπούχ έχει λαμβάνειν σιτηρά αξίας 3 μεταλλικών νομισμάτων».

Το αστείο ήταν ότι αυτά τα νομίσματα είτε δεν υπήρχαν καθόλου (δηλαδή δεν «κόπηκαν» παρά εκατοντάδες χρόνια μετά) είτε υπήρχαν μερικά, τα οποία όμως ήταν πολύ βαριά για να κυκλοφορούν. Έτσι, οι συναλλαγές επί των μεριδίων του πλεονάσματος γίνονταν στη βάση εικονικών νομισματικών μονάδων. Όμως κάτι τέτοιο απαιτούσε αυτό που λέμε *πίστη*, ή λατινιστί *credere* (και αγγλιστί *credit*) – «πίστη» ότι αυτές οι εικονικές μονάδες έχουν ανταλλακτική αξία και γι' αυτό αξίζει να εργαστεί κάποιος για να του αποδοθούν.

Για να υπάρξει όμως αυτή η πίστη, έπρεπε να υπάρχει κάτι που να θυμίζει αυτό που εμείς ονομάζουμε *κράτος*: ένας συλλογικός θεσμός που να επιβιώνει του θανάτου του ηγεμόνα και που να μπορεί κάποιος να εμπιστευτεί ότι θα του αποδώσει, εν καιρώ, το μέρος του πλεονάσματος που του ανήκει.

Κράτος, γραφειοκρατία και στρατοί

Χρέος, χρήμα, πίστη και κράτος πάνε, λοιπόν, χέρι χέρι. Χωρίς χρέος δεν υπήρχε εύκολος τρόπος διαχείρισης του αγροτικού πλεονάσματος. Με το που γεννήθηκε το

χρέος, αναδύθηκε το χρήμα. Όμως το χρήμα, για να έχει αξία, απαιτούσε τον συλλογικό φορέα, το κράτος, που θα το καθιστούσε αξιόπιστο. Βέβαια, ένα κράτος είναι αδύνατον να υπάρξει χωρίς πλεόνασμα, καθώς χρειάζεται γραφειοκράτες για να διαχειρίζονται τις δημόσιες υποθέσεις (π.χ. δικαστήρια που θα διαιτητεύουν σε περίπτωση συγκρούσεων οι οποίες οφείλονται σε διαφονίες για το τι χρωστά ο ένας στον άλλον), αστυνομους για να διαφυλάττουν τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα και, βεβαίως, ηγεμόνες που απαιτούν, καλώς ή κακώς, υψηλό βιοτικό επίπεδο. Τίποτα απ' όλα αυτά δεν μπορεί να συντηρηθεί χωρίς ένα παχύλο πλεόνασμα, από το οποίο θα ζουν όλοι αυτοί χωρίς να εργάζονται στους αγρούς. Παράλληλα, χωρίς πλεόνασμα ούτε οργανωμένος στρατός μπορεί να υπάρξει. Και χωρίς οργανωμένο στρατό η εξουσία του ηγεμόνα, και εν γένει του κράτους, δεν μπορεί να επιβληθεί, ενώ το πλεόνασμα της κοινωνίας αυτής γίνεται ευάλωτο στις έξωθεν επιβουλές.

Ιερατεία

Όλα τα κράτη που προέκυψαν στις αγροτικές κοινωνίες, αν το δούμε ιστορικά, κατένειμαν το πλεόνασμα με τρόπο εξοργιστικά άνισο, προς όφελος των κοινωνικά, πολιτικά και στρατιωτικά ισχυρών. Όμως, όσο ισχυροί κι αν ήταν οι κρατούντες, δεν ήταν ποτέ αρκετά ισχυροί μπροστά στη μεγάλη πλειοψηφία των μη κρατούντων αγροτών, οι οποίοι, αν κατάφερναν να συνασπιστούν,

θα ανέτρεπαν σε μερικές ώρες το καθεστώς που τους εκμεταλλευόταν.

Πώς κατάφερναν λοιπόν οι κρατούντες να διατηρούν την εξουσία τους και να εξακολουθούν, ανενόχλητοι από την πλειοψηφία, να διανέμουν το πλεόνασμα με τρόπο που συνέφερε τους ίδιους; Η απάντηση είναι: μέσα από την καλλιέργεια μιας νομιμοποιητικής ιδεολογίας που έπειθε την πλειοψηφία πως οι κρατούντες ήταν δικαιωματικά κρατούντες. Ότι έτσι έπρεπε να είναι. Ότι ήταν γαλαζοαίματοι. Ότι το δικαίωμά τους στην ηγεμονία προερχόταν από μια ανώτερη δύναμη. Ότι τα πράγματα ήταν όπως ήταν ελέω θεού.

Χωρίς αυτό το νομιμοποιητικό, κυρίαρχο ιδεολόγημα η κρατική, ηγεμονική εξουσία δεν είχε καμία ελπίδα. Κάποιος έπρεπε να τη θεραπεύει. Να στέκεται δίπλα στον ηγεμόνα ως ο επί της Γης εκπρόσωπος της «ανώτερης» δύναμης και να ευλογεί την εξουσία του ηγεμόνα. Δεν μπορούσε βέβαια να είναι ένα μόνο άτομο, όπως συνέβαινε στις φυλές πριν από την «εφεύρεση» των αγροτικών οικονομιών, των οποίων το πλεόνασμα περιέπλεκε την κοινωνική και γραφειοκρατική οργάνωση της κοινωνίας. Όπως το κράτος έπρεπε να έχει μια συνέχεια, και να επιβιώνει μετά τον θάνατο του ηγεμόνα, έτσι και η ιδεολογική κάλυψη της κρατικής εξουσίας χρειαζόταν να θεσμοθετηθεί μέσα από ιερατεία που «ανακάλυπταν» και εγκαθίδρυαν τις τελετουργίες οι οποίες νομιμοποιούσαν αρχικά το ίδιο το ιερατείο, επενδύοντας στις προκαταλήψεις ανθρώπων που φοβόντουσαν τον θάνατο, και κατόπιν την κρατική εξουσία του

ηγεμόνα. Χωρίς πλεόνασμα όμως ούτε θα υπήρχε λόγος να δημιουργηθούν αυτά τα περίπλοκα ιερατεία ούτε και θα μπορούσαν να συντηρούνται (δεδομένου ότι τα μέλη τους δεν παρήγαν τίποτα).

Τεχνολογία

Ο ανθρώπινος νους κατάφερε να φέρει εις πέρας τεχνολογικές επαναστάσεις πολύ πριν εφευρεθούν οι αγροτικές καλλιέργειες – π.χ. χρησιμοποιώντας τα μέταλλα ή τη φωτιά. Όμως, το αγροτικό πλεόνασμα έδωσε στην τεχνολογία εκπληκτική ώθηση. Λογικό ήταν. Κατ' αρχάς, απελευθέρωσε τους καλύτερους «εφευρέτες» από την ανάγκη να κυνηγούν θηράματα για να τραφούν. Στον βαθμό που οι εφευρέσεις τους (π.χ. εργαλεία χρήσιμα στον αγρό, όπλα για τον στρατό, κοσμήματα για τον ηγεμόνα) είχαν ζήτηση, λάμβαναν μέρος του αγροτικού πλεονάσματος ως αντάλλαγμα των προϊόντων τους. Επιπλέον, η ίδια η αγροτική οικονομία δημιουργούσε τεχνολογικές ανάγκες που δεν υπήρχαν στο παρελθόν (π.χ. άροτρα ή συστήματα αρδευτικών καναλιών).

Βιοχημικός πόλεμος

Το πλεόνασμα δημιουργεί φονικά βακτήρια. Όταν για πρώτη φορά στοιβάχτηκαν τόνοι σιταριού στις κοινές αποθήκες, και γύρω από αυτές στριμώχθηκαν τόσοι άνθρωποι σε χωριά και πόλεις, μάλιστα μαζί με τα ζώα τα οποία είχαν ανάγκη (π.χ. για το γάλα τους), η υπερ-

συγκεντρωμένη αυτή βιομάζα ήταν ένα τεράστιο βιοχημικό εργαστήριο εντός του οποίου τα βακτήρια εξελίχθηκαν γοργά, πολλαπλασιάστηκαν, μεταλλάχθηκαν, έγιναν τέρατα (τουλάχιστον σε σχέση με εκείνα που οι άνθρωποι απαντούσαν, έως τότε, στην εξοχή).

Νέες απάνθρωπες και καταστροφικές ασθένειες έκαναν την εμφάνισή τους, με πάμπολλα θύματα. Όμως, σιγά σιγά, οι αγροτικές αυτές κοινωνικές οικονομίες άρχιζαν να εθίζονται ακόμα και στα βακτήρια της χολέρας, του τύφου, στον ιό της γρίπης. Οι κάτοικοί τους κουβάλαγαν πάνω τους εκατομμύρια αυτών των δολοφονικών μικροοργανισμών χωρίς να υποφέρουν από αυτούς. Έτσι, όταν εισέβαλλαν σε περιοχές κατοικούμενες από ανθρώπινες φυλές όπου δεν είχε αναπτυχθεί η αγροτική παραγωγή, δε χρειαζόταν καν να σηκώσουν το σπαθί τους για να τους κατακτήσουν. Μια χειραφτία αρκούσε για να ξεπαστρέψουν τους περισσότερους.

Πράγματι, τόσο στην Αυστραλία όσο και στην Αμερική πολύ περισσότεροι γηγενείς πέθαναν από την επαφή με τα βακτήρια που κουβαλούσαν οι εισβάλλοντες Ευρωπαίοι απ' ό,τι από κανονιοβολισμούς, σφαίρες και μαχαιριές. Σε μερικές μάλιστα περιπτώσεις οι επιδρομείς Ευρωπαίοι επιδίδονταν σε αυτό τον βιοχημικό πόλεμο εν γνώσει τους. Έχουμε, για παράδειγμα, στοιχεία ότι στην Αμερική μια φυλή «Ινδιάνων» εξολοθρεύτηκε όταν αντιπροσωπεία Ευρωπαίων εποίκων τούς δώρισε κουβέρτες οι οποίες, εν γνώσει της, ήταν γεμάτες με το βακτήριο του τύφου.